

ODRŽIVOST KAO PRETPOSTAVKA RAZVOJA TURIZMA

SUSTAINABILITY AS AN ASSUMPTION FOR TOURISM DEVELOPMENT

Nikola Kuvačić,

Zenaida Varupa

Internacionalni univerzitet Travnik

SAŽETAK

Svjetska i domaća literatura i poduzetnička praksa na pijedestal ključnih činitelja poslovnog uspjeha stavljaju poslovnu etiku, društvenu odgovornost, zaštitu okoliša i održivi razvoj koji se danas uzajamno prožimaju te u konačnici determiniraju sve aktivnosti poslovnih i društvenih subjekata te utječu na cjelokupno prirodno i društveno okruženje. Stoga, nužno je kontinuirano istraživati, analizirati i kritički promišljati različite aspekte međuovisnosti održivosti i poduzetništva, pri čemu valja ukazivati na različite opasnosti od neetičnog, društveno neodgovornog te prirodno i ekonomski neodrživa ponašanja sudionika poduzetničkih aktivnosti. U ovom članku posvetit ćemo se nekim aspektima održivosti koja je danas temeljna pretpostavka razvoja suvremenog turizma.

Ključne riječi: održivi razvoj, turizam, ekologija, zaštita okoliša, poslovna etika i društvena odgovornost.

1. UVOD

U ovom članku posvetit ćemo se nekim aspektima održivosti, koja se danas promatra kao temeljna pretpostavka razvoja etički utemeljena, društveno odgovorna i ekološki održiva turizma. Bjorn Wallace, profesor bioantropologije na University of Cambridge, rekao je: *Ako ljudska bića iščeznu sa Zemlje, to neće bitno utjecati na ostale biološke vrste; no ako nestanu biljke i životinje, nestat će i čovjeka.* S druge strane, davno prije njega, jedan je indijanski poglavica rekao: *Ovaj planet nismo dobili u naslijeđe od svojih djedova, već smo ga posudili od svojih unuka!*

Nažalost, tek sedamdesetih godina prošlog stoljeća osviještena je spoznaja kako naš modrozeleni planet postaje sve manje plav, zelen, osunčan i ugodan za život, pa se održivost počinje promatrati u međuovisnosti poslovne etike, društvene odgovornosti i zaštite okoliša.

Poslovna ili poduzetnička etika pretpostavlja moralno odlučivanje u kojem orijentacija na ekonomsko-racionalne motive nije dostatna, jer poduzetnik ne živi izolirano od društva, njegove aktivnosti nadilaze njegovu tvrtku te on sudjeluje u oblikovanju društvenog života, pa je zapravo riječ o etici odgovornosti. Praksa društvene odgovornosti započela je kao svojevrсно sredstvo upravljanja rizicima u multinacionalnim kompanijama koje su bile izložene napadima zbog svoje politike prema okolišu ili zaposlenima, pa su se one sve više proaktivno deklarirale i praktički verificirale kao osjetljive prema okolišu i društvenim zajednicama u kojima posluju. U odnosu na okoliš i društvo one i du čak iznad onoga što propisuje zakon i uspostavljaju dijalog i suradnju s društvenom zajednicom i organizacijama neprofitnog sektora iz svog okruženja.

Dan planete Zemlje prvi je put proslavljen u Americi 22. travnja 1970. godine i od tada postaje

globalni praznik. Naime, pojavom pokreta *zelenih* u razvijenom svijetu, javnost se senzibilizira te zaštita okoliša postaje način razmišljanja i života. Interes za ekologiju, zaštitu prirode i okoliša u stalnom je porastu, a riječi ekologija i ekološki sve se češće mogu čuti u svakodnevnom govoru. Piše se i govori o ekološkim proizvodima, ekološkoj hrani, ekološkoj svijesti, ekološkim udrugama i slično, a pojam ekološki i eko povezuju se s nečim što je zdravo, prirodno, neškodljivo i što ne onečišćuje okoliš. U literaturi nalazimo čak i pojmove ekonomija okoliša i ekološka ekonomija, kao dva različita koncepta koja još nisu dostatno teorijski uobličena niti praktički etablirana, pa su više moralna, nego ekonomska načela.

Ipak, ekološki su ekonomisti u znanstvenoj zajednici uspjeli *progurati* neke od svojih teorija, pa je održivi razvoj postalo jedno od najviših načela ekološke ekonomije (dakle, prvotno se valja usredotočiti na moguće dugoročne štetne posljedice nekog djelovanja na okoliš, a tek potom analizirati troškove i profit). U skladu s tim, *odgovoriti na zahtjeve današnjeg naraštaja, a da se pri tome ne unište mogućnosti da budući naraštaji odgovore na svoje zahtjeve*, temeljno je načelo održivog razvoja koje su definirale Ujedinjene nacije 1987. godine. Na tom načelu počivaju sva nastojanja međunarodne politike u vezi zaštite životne sredine koja su formulirana na Konferenciji u Riju 1992. godine. Budući da je turizam jedno od najosjetljivijih područja etičkog, društveno odgovornog te ekološki i razvojno održivog poslovanja, ovdje smo mu posvetili posebnu pozornost.

2. ŠTO JE ODRŽIVOST

Iako je čovjek jedino razumno biće na Zemlji, dugogodišnja nebriga industrijske i potrošački usmjerene civilizacije dovela je u opasnost sav živi svijet, konstatira L. Zadražil u internetskom prilogu o ekologiji u zaštiti prirode.³⁸ Autorica zapaža da su znanstvenici pesimistički upozoravali na posljedice onečišćavanja zraka, vode i tla, jer nestanak prirodnog okoliša postaje prijetnja opstanku čovječanstva. Održivi razvoj omogućava ostvarivanje naših potreba, a da pri tome ne ugrožavamo egzistenciju budućih naraštaja, što znači da iz našeg okruženja ne

smijemo trošiti brže nego što se okruženje može (samo)obnoviti, odnosno regenerirati.³⁹

Prema Ekološkom leksikonu⁴⁰ održivi razvoj predstavlja pristup iskorištavanju raspoloživih resursa i gospodarenje njima tako da se zadovoljavaju današnje potrebe, ali bez okrnjivanja budućih naraštaja u zadovoljavanju njihovih potreba.

Inače, pojam održivog razvoja potječe iz njemačkog šumarstva (Carlowitz, 1713.), gdje se govori o takvom korištenju šumskog bogatstva da ga mogu koristiti i budući naraštaji, a odnosi se na mjeru u kojoj su pošumljavanje i sječa šume u izravnoj ovisnosti, čime se stalno omogućava novi prirast šume, a da se istodobno ne naruše životna staništa.⁴¹ Takvo ekološko načelo može se primijeniti na različita prirodna bogatstva i ekološke sustave, pa i na atmosferu. Riječ je o odnosu prema prirodnim bogatstvima orijentiranom na budućnost, što osigurava zadovoljavanje potrebe društva i ostvarivanja dobrobiti na kratki, srednji i dugi rok, a da se pritom ne ugroze buduće perspektive. Znači, valja stvoriti uvjete za dugoročni gospodarski razvoj uz očuvanje prirodnog okoliša. Održivi razvoj znači izbor načina života i gospodarenja, na koji svi stanovnici Zemlje mogu imati pravo, a da ne unište globalni ekosustav. To zahtijeva razumijevanje promjena, uz uključivanje ekoloških, gospodarskih, društvenih, političkih i kulturnih aspekata, a s takvim promjenama prvenstveno valja započeti u zemljama blagostanja.⁴²

U Hrvatskoj je 1769. godine Marija Terezija stavila na snagu zakonsku uredbu o šumama koja se temelji na toj koncepciji. Moto održivosti

³⁹ Carić, H. (preveo, prilagodio i uredio): Održivi turizam u deset koraka: planiranje održivog turizma zasnovanog na baštini i prirodnom nasljeđu: priručnik za razvijanje i upravljanje turističkim regijama, destinacijama i proizvodima, Institut za turizam Zagreb i Odraz - Zajednica za održivi razvoj, Zagreb, 2006. str. 65.

⁴⁰ Skupina autora: (stručni redaktor i glavni urednik Oskar P. Springer): Ekološki leksikon, Ministarstvo zaštite okoliša i prostornog uređenja i Barbat, Zagreb, 2001.

⁴¹ U Hrvatskoj je 1769. godine Marija Terezija stavila na snagu zakonsku uredbu o šumama koja se temelji na toj koncepciji.

⁴² Müller, H.: Turizam i ekologija, Masmedia, Zagreb, 2004. str. 42.

³⁸ Više vidjeti na: <http://mojcvijet.hr/content/view/166/73/>

moglo bi se izraziti na sljedeći način: *Valja živjeti od profita, a ne od temeljne supstance!* Moderna revizija te koncepcije, kao globalno prihvaćene politike postavljena je u Agendi 21. Relativno je duga povijest ideje održivog razvoja. Godine 1972. u Stockholmu je održana Prva međunarodna konferencija u organizaciji UN-a⁴³ na kojoj su se tražila rješenja usklađivanja gospodarskog razvoja, rasta stanovništva i očuvanje okoliša. Također, 1983. godine organizacija UN-a osnovala je radnu skupinu⁴⁴ koja je četiri godine kasnije objavila izvješće⁴⁵ u kojem je izložena koncepcija trajno održivog razvoja. U lipnju 1992. godine u Rio de Janeiru održana je konferencija UNCED-a o životnoj sredini i razvoju koja je usvojila pet važnih dokumenata:⁴⁶

- Rio-deklaracija o okolišu i razvoju;
- Agenda 21 (radni program za 21. stoljeće);
- Okvirna konvencija o klimatskim promjenama;
- Konvencija o biološkoj raznovrsnosti; te
- Deklaracija o šumama.

Primjerice, između ostalog, u Rio-deklaraciji konstatira se da u održivom razvoju ljudi imaju pravo na zdrav i produktivan život u skladu s prirodom, da se pravo na razvoj i okoliš mora ostvariti tako da se na pravedan način zadovolje potrebe sadašnjih i budućih naraštaja, da trajno održivi razvoj zahtijeva zaštitu okoliša koja će biti sastavni dio razvojnog procesa te da se na zaštitu okoliša i razvoj ne smije gledati odvojeno. Na Konferenciji u Rio de Janeiru zemlje potpisnice Agende 21 obvezale su se izraditi nacionalne strategije održivog razvoja.⁴⁷ Nacionalna strategija, prema načelima Agende 21, trebala bi sadržavati:

- Definiranje dugoročnih ciljeva zaštite okoliša;

- Izvođenje ciljeva na temelju načela održivosti uz integraciju sektorskih politika;
- Sudjelovanje onečišćivača u rješavanju problema;
- Sudjelovanje ključnih interesnih skupina u formuliranju ciljeva i formiranju političke volje; te
- Obvezu praćenja ostvarivanja ciljeva (monitoring).

Agenda 21⁴⁸ plan je djelovanja za održivi razvoj koji treba biti proveden globalno, nacionalno i lokalno od strane organizacija iz sustava UN-a, vlada svih zemalja svijeta te devet glavnih socijalnih skupina u svim područjima u kojima čovjek utječe na okoliš. *Misli globalno, djeluj lokalno*, temeljni je moto tzv. Lokalne agende 21, a riječ je o procesu u kojem mjesne uprave, u partnerskom odnosu sa svim sektorima lokalne zajednice, rade na izradi akcijskih planova za provedbu ideje održivog razvoja na lokalnoj razini. Lokalna se agenda prvi put spominje u poglavlju 28 Agende 21. Važnost Lokalne agende 21 može se sažeti u sljedećem:

- Promiče ključna načela održivog razvoja pod pokroviteljstvom UN-a;
- Mjesne se uprave širom svijeta obvezuju na njezinu provedbu;

United Nations Conference on Human Environment (na konferenciji je sudjelovalo 113 država i oko 400 nevladinih organizacija). World Commission on Environment Development – UNCED. Our Common Future (Brundtland Report). Dokumente je prihvatilo više od 180 zemalja svijeta te se obvezale u skladu s njom djelovati.

Na temelju zaključka Opće skupštine UN-a iz 1997. godine, sve te zemlje morale su donijeti nacionalne strategije do 2002. godine.

- Mjesnoj upravi priznaje ključnu ulogu u postizanju lokalne održivosti;
- Traži povezivanje ekoloških, društvenih, ekonomskih i kulturnih pitanja, a odnosi se

⁴³ United Nations Conference on Human Environment (na konferenciji je sudjelovalo 113 država i oko 400 nevladinih organizacija).

⁴⁴ World Commission on Environment Development – UNCED.

⁴⁵ Our Common Future (Brundtland Report).

⁴⁶ Dokumente je prihvatilo više od 180 zemalja svijeta te se obvezale u skladu s njom djelovati.

⁴⁷ Na temelju zaključka Opće skupštine UN-a iz 1997. godine, sve te zemlje morale su donijeti nacionalne strategije do 2002. godine.

⁴⁸ Više vidjeti na: <http://www.eol.hr/mertin/odrednice.htm>

na kvalitetu života ukupnog lokalnog stanovništva;

- Naglašava globalnu odgovornost smanjenjem vlastitog utjecaja na okoliš i djelovanja na udaljene zajednice, kao i razmjenu ideja i stručnog znanja s drugima, osobito sa zajednicama u zemljama koje se tek razvijaju, kako bi im se pomoglo na najmanju mjeru svesti vlastiti utjecaj na okoliš; te
- Poziva na suradnju sve sektore lokalne zajednice i podržava lokalne demokratske procese.

Koncept održivog razvoja podrazumijeva uravnotežen ekonomski, socijalni i kulturni razvoj bez ugrožavanja životne sredi ne, ali i načelne promjene u svim područjima života, čime se i budućim naraštajima ostavlja mogućnost razvoja na istoj ili višoj razini. Promatrano na mikro-razini, kompanije danas moraju odgovoriti na pitanja zaposlenih, potrošača, političara i tržišta vezana uz zaštitu okoliša. Zahtjevi zaposlenih u smislu stvaranja kvalitetna radnog ambijenta i pozitivnog imidža tvrtke u zaštiti okoliša u budućnosti će se pojačavati. U skladu s povećanim interesom cjelokupne zajednice za očuvanjem okoline i povećanom i identifikacijom zaposlenih s njihovim radnim mjestom, interes zaposlenih za funkcioniranje tvrtke u toj će se domeni povećavati. Potrošači (cjelokupna zajednica) kupovat će i preferirati *zelene* proizvode, dakle, one koji ne zagađuju okoliš i okolinu.⁴⁹

Pojedina tržišta (zemlje) takve su zahtjeve potrošača već ugradila u zakonsku regulativu i zabranila ili otežala ulaz proizvodima koji ne odgovaraju ekološkim zahtjevima koji se u prvom redu odnose na sadržaj proizvoda, ambalažu, materijale izrade i proizvodne procese. Do prije nekoliko godina samo su se neke tvrtke mogle diferencirati predstavljajući svoje proizvode kao

zelene i *čiste*, dok se danas situacija znatno popravila. I sama politika sve se više koristi metodama regulacije, i to primjenom restriktivnih mjera te oporezivanjem proizvodnje, a zakonska regulativa iz područja zaštite okoliša sve se više usklađuje, pogotovo na prostoru Europske unije. Uz pomoć osmišljene strategije tvrtke mogu izgraditi imidž skrbi za okoliš, poštujući zahtjeve potrošača i zaposlenih, lokalne zajednice, političara i drugih organizacija. Spojiti naizgled nespojivo, odnosno povećati profitabilnost i istodobno odgovoriti na društvene i ambijentalne zahtjeve nije jednostavan zadatak, što je konačni cilj svakog suvremenog poduzetništva.

Globalno, održivi se razvoj temelji na nužnosti promjene ponašanja i djelovanja u svim kulturama svijeta. Naime, ži votne potrebe i razli čiti oblici suživota zahtijevaju nametanje nekih oblika ponašanja, odnosno razli čite propise, mjerila, norme i pravila kojih se trebamo pridržavati, što će znatno utjecati na čovjekovo ponašanje i djelovanje. Premda postoje specifičnosti pojedinih kulturnih tradicija, temeljne su eti čke norme najčešće zajedni čke. Svako povijesno razdoblje zahtijeva promišljanje postojećih etičkih mjerila ponašanja i djelovanja te donošenje nekih novih. Svako je etičko mjerilo nužno preispitivati te ga nakon prilagodbe i stvarne provjere primijeniti.⁵⁰

Prema općeprihvaćenoj definiciji, razvoj je održiv ako prirodni ekosustavi služe kao resursi stalnog rasta proizvodnje i potrošnje, a dolazećim naraštajima ostaju nesmanjene kvalitete i iskoristivosti.⁵¹

Na pojmovnoj razini načelno bi valjalo razlikovati:

1. okolicu (zemljopisni naziv koji označava granice nekog prostora, primjerice, okolica grada),
2. okoliš (ekološki termin koji uključuje prirodu i njezino korištenje, primjerice, ekonomska valorizacija),
3. okolinu (sociološki termin koji označava međuljudske odnose te obuhvaća prirodne, društvene i ekonomske uvjete života, primjerice, društvena okolina) te

⁴⁹ Na pojmovnoj razini načelno bi valjalo razlikovati: 1. okolicu (zemljopisni naziv koji označava granice nekog prostora, primjerice, okolica grada), 2. okoliš (ekološki termin koji uključuje prirodu i njezino korištenje, primjerice, ekonomska valorizacija), 3. okolinu (sociološki termin koji označava međuljudske odnose te obuhvaća prirodne, društvene i ekonomske uvjete života, primjerice, društvena okolina) te 4. ekologiju (prirodno-društvena znanstvena disciplina koja proučava odnose ekosustava i organizama te prirodne i društvene okoline);

⁵⁰ http://www.flaks.hr/index.php?option=com_content&task=view&id=958Itemid=72

⁵¹ <http://www.eol.hr/mertin/odrednice.htm>

4. ekologiju (prirodno-društvena znanstvena disciplina koja proučava odnose ekosustava i organizama te prirodne i društvene okoline);

U svijetu prevladava mišljenje da se primjenom tako složenog razvojnog predloška može postupno ukloniti postojeći globalni nesklad čovjeka i prirode. Održivost čovjekove proizvodnje i potrošnje uvjetovana je prije svega ekološkom održivošću koja nalaže da čovjekove djelatnosti ne narušavaju prihvatni kapacitet ekosustava u kojem se odvijaju. Osim toga, proizvodnja mora biti gospodarski održiva, što znači da se kapital uloženi u očuvanje okoliša u najmanju ruku mora vratiti. Proizvodnja mora biti i društveno održiva, što znači da proizvodni pothvati ne smiju nepovoljno remetiti društvenu zajednicu. Sukladno tomu, dolazi se i do trenutačno prevladavajuće definicije održivog razvoja: *živjeti unutar prihvatnog kapaciteta ekosustava*.

Održivi je razvoj koristan za biznis, ali i za zaštitu okoliša i rješavanje socijalnih pitanja. Svjetski poslovni savjet za održivi razvoj uključuje vodeće svjetske tvrtke (između 200 tvrtki koje čine Savjet, nalaze se i dvije hrvatske: *Pliva* i *Podravka*). Savjet je uspostavio čak i poseban *Dow Jones Indeks* održivog razvoja koji jasno ukazuje da se tvrtke koje posluju prema načelima povezanosti gospodarske, socijalne i ekološke sastavnice brže razvijaju od onih koje se nedostatan ili samo djelomično uključe u te procese. Riječ je o globalnom *Benchmarking indeksu* koji utire putove novih promišljanja o budućem razvoju te uspostavlja nova mjerila vodećih svjetskih kompanija vezano za održivi razvoj.

Te kompanije ostvaruju svoju misiju povezivanjem gospodarskih, ekoloških i socijalnih mogućnosti rasta, a to su kompanije sutrašnji pobjednici na svjetskom tržištu. Eliminacija ozljeda na radu, bolesti, nezgoda, otpada ili emisije štetnih tvari, dio je asortimana dobrobiti i ciljeva koje te tvrtke žele ostvariti primjenom načela održivog razvoja. Dakle, cilj je održivog razvoja da ukupne poslovne aktivnosti moraju rasti, ali da istodobno streme prema nultoj stopi štetnog utjecaja na okoliš i ljude. To je, u sušni ni, i najkraća formula održivog razvoja, vrlo

izazovna po svojim idejama i dometima, jer je to bitno nova poslovna filozofija u koju je uvijek ugrađeno poticanje i stimuliranje novih rješenja, uvijek vezanih uz stožernu ideju i poruku o održivom razvoju. Ozbiljno shvaćanje održivog razvoja rezultirat će drastičnim zahtjevima za promjenama u gotovo svim područjima života, i ne samo u našim potrošačkim navikama, što je već samo po sebi teško, već mora doći do promjene svijesti u područjima ekonomije, društva i politike. 80%⁵² ispitanika u Bernu i Münchenu složilo se s izjavom: *Ako ovako nastavimo, krećemo se prema ekološkoj katastrofi*. Istodobno, 74% onih s najvišom ekološkom svijesti (gornja trećina) na lanjski godišnji odmor išlo je avionom, odnosno automobilom, 54% njih posjedovalo je automobil, a od toga njih 54% imalo je automobil bez katalizatora, 37% njih proteklog je vikenda išlo automobilom na izlet, 38% njih nije štedjelo toplu vodu kod kuće, 38% njih zimi nisu smanjili grijanje čak ni za duljeg izbjavanja i slično.

Za obrazovanje i odgoj za zaštitu životne sredine od svih međunarodnih skupova osobitu važnost imaju konferencije u Stokholmu (1972. godine), Beogradu (1975. godine) i Tbilisiju (1977. godine), kongres u Moskvi (1987. godine), konferencije u Rijiju (1992. godine) i Solunu (1997. godine) na koji ma je naglašeno da obrazovanje predstavlja ključ opstanka, pa otuda potječe i novi naziv: obrazovanje za opstanak. Zato, kroz odgojno-obrazovni proces nužno je osigurati interdisciplinarnost i multidisciplinarnost spoznaje suštine odnosa: društvo, čovjek, tehnika, prirodna sredina, odnosno cjelovitost ekoloških, ekonomskih, socijalnih, tehnoloških, kulturnih i estetskih sadržaja. Sadržaji, načini prezentacije i metode rada za cilj moraju imati formiranje pojedinaca.

Nakon konferencije u Rijiju pojam održivog razvoja postao je vodeći u području politike o životnoj sredini. To je bio napredak, jer se pojasnila veza između ekoloških, ekonomskih i socijalnih problema, gdje valja locirati i probleme zaštite sredine, ako ih želimo rješavati stručno i na društveno prihvatljiv način. Međutim, mnoga istraživanja pokazuju da je ekološka svijest stanovništva visoka, ali da njegovo stvarno

⁵² Više vidjeti u: Müller, H.: Turizam i ekologija, Masmedia, Zagreb, 2004. str. 56.

ponašanje nije zadovoljavajuće. U jednom istraživanju sposobnih sudjelovati u donošenju odluka koje će biti sukladne načelima održivog (usklađenog) razvoja.

Etika okoliša, kao nova znanstvena disciplina, zahtijeva da u moralnom uvjerenju prevladavamo antropocentričnu paradigmu (čovjek je jedini subjekt i objekt čudorednosti, pa ne postoji nikakva obveza zaštite biljaka i životinja) te usvajamo onu biocentričku (ljudi su samo članovi zajedništva života na Zemlji, a uvjeti su njihova članstva istovjetni sa svim neljudskim članovima), odnosno da se okoliš specifično odnosi na prirodni svijet čiji su ljudi sastavni dio. Dakle, to uključuje krajobraze koji funkcioniraju prema evolucijskim prirodnim procesima. Ali, budući da je čovječanstvo postupno izmijenilo mnoge prirodne sustave i okoliš, također uključuje područja i kraj obraze izmijenjene ljudskom uporabom.⁵³

Put održivog razvoja tiče se svih ljudi na svijetu i njihovih životnih navika. Kako bi sudjelovali u tom putovanju, nužno je da svatko od nas stekne visok stupanj samopoimanja, da posjeduje socijalne i političke kompetencije i spremnost kao i sposobnost djelovanja i izvan svoje oblasti.

U PPT-internetskoj⁵⁴ prezentaciji sažeto se govori o mnogim aspektima održivog razvoja, pa se nudi i njegova definicija. Tvrdi se da pojam održivog razvoja proizlazi iz pojma općeg razvoja, a predstavlja promjenu strukture globalne proizvodnje i potrošnje koja ne narušava ekosustave. Kad je riječ o načelima održivog razvoja, valja znati da se ravnoteža održivosti postiže u trokutu između okoliša, društva i ekonomije, što ukazuje na potrebu stvaranja uravnoteženog odnosa između tri naizgled konfliktna područja. U literaturi se uglavnom raspravlja o tri skupine temeljnih utjecaja i načela održivog razvoja, pri čemu valja osigurati ekološku odgovornost, ekonomsku učinkovitost i društveno osjetljiv turizam.

⁵³ Više vidjeti u: Debeljak, H.: Rječnik pojmova poslove etike, u Skupina autora (urednik Kristijan Krkač): Uvod u poslovnu etiku i korporacijsku društvenu odgovornost, ZŠEM i Mate, Zagreb, 2007. str. 549.-572.

⁵⁴ http://www.efgz.hr/.../Održivi_razvoj_turizma_i_osnove_turističke_politike.ppt

- **Ekološki utjecaji i načela:** Ekološki utjecaji uključuju biološku raznolikost, eko-sustave, stanovništvo, ugrožene vrste, zagađenje i otpad, fizičke procese i prirodne resurse, pa ekološka održivost podrazumijeva razvoj usklađen s ekološkim procesima, biološkim različitostima i raspoloživim resursima;
- **Socio-kulturni utjecaji i načela:** Valja razlikovati socijalne utjecaje (institucije, infrastruktura, obrazovanje, zakonodavstvo, medicina i zdravlje, politika i demokracija, vojna industrija te ljudski resursi) te kulturne utjecaje (religija i kultura, etika i ponašanje, želje, motivi, zabava, sloboda, prava, odgovornost, obiteljske vrijednosti te informacije i mediji). Kada je riječ o turizmu, socio-kulturna održivost valorizira se kroz odgovoran odnos svih subjekata u aktivnoj zaštiti socio-kulturnih vrijednosti.
- **Ekonomski utjecaji i načela:** Ekonomski utjecaji uključuju gospodarstvo, prirodna bogatstva, proizvode i usluge, zaposlenost, raznolikost proizvoda, kvalitetu života, učinkovitost, pravednu trgovinu i slično. S time u vezi, ekonomska se održivost temelji na zdravom i ekonomski učinkovitu razvoju koji podrazumijeva optimalno upravljanje resursima na korist sadašnjih i budućih naraštaja.

Inače, socio-kulturni aspekt turizma prvotno se odnosi na posljedice interakcije između posjetitelja (turista) i domicilnog stanovništva (rezidenata), što se odražava i na kulturni identitet receptivnih zemalja. Dakle, socio-kulturna održivost proizlazi iz društvenih funkcija turizma koje se manifestiraju kroz socijalizaciju ljudi, pa zato i zaštita socio-kulturnih vrijednosti receptivne destinacije nije samo zadaća turizma, nego cijelog društva. Turističko prožimanje receptivne i emitivnih kultura može imati pozitivne učinke (upoznavanje lokalne kulture, jezika, običaja, kulturne baštine, održavanje lokalnog identiteta, upoznavanje kulturnih vrijednosti turista, učenje stranih jezika i slično), ali i niz negativnih konotacija (psihološka rezistencija lokalnog stanovništva prema bogatim turistima,

netolerancija na vjerskoj, rasnoj ili političkoj osnovi i slično).

Također, ekonomska održivost u turizmu kompatibilna je i komplementarna s ekološkom i sociokulturnom održivosti.

Primjerice, pretjerana komercijalizacija prirodnih, društvenih ili kulturnih resursa može donijeti profit, ali dugoročno može dovesti do degradacije ili uništenja resursa, što će ugroziti i ekonomsku održivost na tom prostoru. Ekonomska održivost valorizira *prirodni capital* kao sastavnicu vrijednosti gospodarskog sustava te pretpostavlja odgovoran odnos svih subjekata na strani ponude i potražnje, pa je planski i dugoročno moraju graditi svi sudionici na određenom prostoru i sustavno poticati očuvanje i rast kvalitete života sadašnjih i budućih naraštaja. Konačno, kada je riječ o politici održivog razvoja, valja konzultirati načela Agende 21 koja su, između ostalog, značajna i za turizam. Naime, globalni problem održivog razvoja postavljen je u Agendi 21 koja predstavlja plan aktivnosti na svim područjima održivog razvoja turizma na Zemlji. Agenda ukazuje na potrebu novog pristupa razvoju i ponašanju ljudi u okolišu te pretpostavlja ugradnju načela u sve međunarodne sporazume u funkciji kvalitete održivog razvoja. Također, države i ljudi moraju surađivati u dobroj vjeri i u duhu partnerstva s ciljem ostvarenja načela te u budućem razvoju međusobnog prava na području održivog razvoja. Od načela Agende 21 osobito važnih za turizam, valja istaknuti sljedeća (abecedno):⁵⁵

- Čovjek je u središtu interesa održivog razvoja te mora imati mogućnost zdravog i produktivnog života u skladu s prirodom;
- Države i ljudi moraju surađivati u duhu globalnog partnerstva na očuvanju, zaštiti i obnovi zdravog i integralnog ekosustava Zemlje, pri čemu imaju zajedničke, ali i posebne odgovornosti;
- Države i ljudi moraju surađivati u ostvarenju temeljnog zadatka suvremenog svijeta, prevladavanje siromaštva, kao važnog zahtjeva održivog razvoja;

- Države imaju suvereno pravo iskorištavati resurse prema njihovim politikama razvoja i zaštite okoliša te moraju osigurati da aktivnosti u područjima njihove jurisdikcije i kontrole ne uzrokuju štete na okolišu drugih država;
- Države moraju donijeti efikasnu pravnu regulativu glede zaštite okoliša, pa standardi zaštite okoliša, menadžerske zadaće i prioritete trebaju biti usklađeni sa stanjem okoliša u području gdje subjekt djeluje;
- Države moraju odmah izvijestiti druge države o svim prirodnim katastrofama i ostalim potencijalnim opasnostima koje mogu izazvati iznenadne štetne učinke na okoliš tih država;
- Države moraju u miru rješavati sve nesuglasice glede zaštite okoliša prema Povelji Ujedinjenih naroda;
- Države moraju učinkovito surađivati, kako bi onemogućile namjere i aktivnosti premještanja onih aktivnosti koje su ekološki opasne te opasne za ljudsko zdravlje i druge zemlje;
- Mir, razvoj i zaštita okoliša međuzavisni su i neodvojivi;
- Nacionalne vlasti trebaju promovirati korištenje ekonomskih instrumenata, prema koji ma zagađivač treba snositi troškove zagađenja;
- Nužno je zaštititi okoliš i prirodne resurse ljudi koji su ugnjetavani ili pod nekom vrstom okupacije;
- Procjena utjecaja na okoliš, kao nacionalni instrument, treba biti korištena u svim slučajevima gdje postoji sumnja da bi određeni projekt mogao imati negativne utjecaje na okoliš;
- S problemima zaštite okoliša najbolje se suočava i rješava ih se uz sudjelovanje stanovništva te na nacionalnoj razini svaka osoba mora imati primjeren pristup informacijama glede stanja okoliša;
- Svatko ima pravo na razvoj koji će omogućiti razvoj i kvalitetan okoliš sadašnjim i budućim naraštajima;
- Za dostizanje održivog razvoja i više kvalitete života svih ljudi, države moraju smanjiti i/ili eliminirati neodržive načine

⁵⁵ UNCED, Genova, 1992. Više vidjeti na: http://www.efgz.hr/.../12Planiranje_u_turizmu_i_turisticka_politika_2010.ppt

proizvodnje i potrošnje te promovirati prikladnu demografsku politiku; te

- Znanje i tradicionalna praksa autohtonog stanovništva i njihovih zajednica imaju vitalnu ulogu u upravljanju zaštitom okoliša i menadžmentom razvoja.

3. ODRŽIVI TURIZAM

Kao što rekosmo, pojam održivoga razvoja⁵⁶ obuhvaća ekonomsku uspješnost i društvenu odgovornost, uz istodobnu zaštitu prirodnih i ljudskih resursa. Svijest o potrebi stvaranja kulta održivog razvoja proširila se tek nakon spominjane Rio-konferencije (1992. godine), a Svjetski summit u Johannesburgu⁵⁷ (2002. godine), samo je potvrdio značenje i važnost ovog pokreta I ukazao na nove činitelje bitne za uravnoteženi odnos ekonomije i ekologije,⁵⁸ pri čemu uključuje poštovanje načela etičnosti i održivosti svih sudionika turističkog procesa. Nužno je poboljšati kvalitetu života, ekonomski razvoj, individualno blagostanje, i to smanjenim korištenjem neobnovljivih resursa te pritiska na životnu sredinu i čovjeka.

Prema Rječniku turizma⁵⁹ održivi je turizam *spособnost turističke destinacije da ostane u ravnoteži s okruženjem, odnosno sposobnost da ostane konkurentna na tržištu usprkos pojavi novih i manje posjećenih destinacija te da privuče podjednako posjetitelje koji se vraćaju i one koji prvi put dolaze*. Prema A.S. Travisu, održivi turizam uključuje sve oblike razvoja, upravljanja i djelatnosti koji omogućuju dug život toj kulturnoj djelatnosti, što uključuje niz turističkih proizvoda koji su usklađeni sa stalnim održavanjem zaštićenih resursa prirodne, kulturne ili izgrađene baštine, čime se omogućuje razvoj turizma.⁶⁰

Održivi je turizam onaj koji može opstati tijekom dužeg razdoblja jer ne uzrokuje degradaciju okoliša, već ostvaruje korist u ekonomskom, ekološkom, društvenom i kulturnom okruženju u kojem se odvija.⁶¹

On podrazumijeva turističke aktivnosti koje minimalno utječu na životnu sredinu i lokalnu kulturu, a istodobno omogućuju stjecanje zarade, otvaranje novih radnih mjesta i zaštitu lokalnih eko-sustava. Riječ je o odgovornom turizmu koji se prijateljski odnosi prema prirodnoj i kulturnoj baštini koji uključuje sve turističke aktivnosti koje maksimalno uvažavaju potrebe današnjih turista i određena na kojima oni borave te na taj način štiti i poboljšava buduće perspektive. U skladu s takvim konceptom, svi se resursi smiju koristiti samo na način koji osigurava ispunjenje gospodarskih, društvenih i estetskih potreba, uz istodobno očuvanje kulturnog i integriteta, ključnih ekoloških procesa te različitosti vrsta i sustava za održavanje ljudskog života.⁶²

Nadalje, održivi razvoj podrazumijeva izvrsnost, dakle visokokvalitetne rezultate na području poslovanja, naglašenu društvenu odgovornost i stvarnu skrb za očuvanje okoliša. Dakle, održivi razvoj podrazumijeva razvoj koji pridonosi uravnoteženju gospodarskoga rasta s odgovornošću prema široj društvenoj zajednici i okolišu. Međutim, nije dostatno samo verbalno zalaganje za ideju održivog razvoja, nego je valja pretočiti u konkretnu praksu, kako bi se ona transparentno ostvarila.

U svojoj knjizi Turizam i ekologija, H. Müller, obrađuje ekologiju i njoj povezana područja (ekološka svijest i etika, značenje krajobraza za turizam, učinci turizma na klimu, sustav ekološkog menadžmenta, ekološki marketing, prostorno planiranje u turizmu te ekologija i mjerljivost održivog rasta).

⁵⁶ Kada je riječ o turizmu, valja razlikovati rast turizma koji označava njegovo kretanje u kvantitativnom smislu (primjerice, rast broja noćenja) te razvoj turizma koji označava kvalitativno kretanje i stanje koje želimo ostvarivati (primjerice, razvoj održivog turizma).

⁵⁷ Ovaj se Svjetski samit naziva i RIO + 10

⁵⁸ Više vidjeti na: <http://fijet-croatia.com/?link=44>

⁵⁹ Skupina autora (urednici: B. Vukonić i N. Čavlek): Rječnik turizma, Masmedia, Zagreb, 2001. (vidjeti natuknicu: održivi turizam)

⁶⁰ Travis, A.S.: Ekoturizam ili održivi ruralni turizam: prednost imaju alternativna rješenja, Turizam, 48/2000. br. 4. str. 365.-372.

⁶¹ Carić, H. (preveo, prilagodio i uredio): Održivi turizam u deset koraka: planiranje održivog turizma zasnovanog na baštini i prirodnom nasljeđu: priručnik za razvijanje i upravljanje turističkim regijama, destinacijama i proizvodima, Institut za turizam Zagreb i Odras - Zajednica za održivi razvoj, Zagreb, 2006. str. 65.

⁶² Skupina autora: Strategije razvoja i marketinga turizma na području Knina, Europska unija, Grad Knin, Hrvatska turistička zajednica, Turistička zajednica Grada Knina, Knin-Split, 2007. str. 27.

Prvotno nas upozna je sa značenjem prirode za slobodno vrijeme i turizam, uvodeći nas u problematiku održivog razvoja pokušavajući identificirati krizna žarišta u odnosima čovjeka i okoliša (društvo, naselje i promet, poljoprivreda i industrija, krajobraz i tlo, biološka raznolikost, zrak, voda, klima, energija, otpad). Analizirajući uzajamno djelovanje turizma i okoliša osobitu pozornost posvećuje menadžment u, turističkoj politici te načelima turističkog razvoja, ukazujući na snažnu potrebu za stalnim istraživanjem u turizmu te kaže: *Riječ je, dakle, o tome da stečena sloboda putovanja, kao najpopularniji oblik sreće, bude moguća i za naše unuke i o tomu da turizam kao temelj blagostanja i kulturnog identiteta mnogih regija s ponosom ostavimo u nasljedstvo svojim unucima. To će, međutim, biti moguće samo ako svoj prirodni okoliš očuvamo i održimo dostojnim života i bogatim doživljajima. Pretpostavka za to je ekološki zaokret.* Prema njegovom mišljenju, ekološki se problemi u turizmu manifestiraju kroz:⁶³

- Promjenu klime, ozonske rupe, zagađenost zraka i potrošnju energije;
- Negativne utjecaje ljudi na floru, faunu i biološku raznovrsnost;
- Neprimjerenost metodologije za obuhvat ekoloških povezanosti,
- Ekološku svijest, odnosno diskrepanciju između svijesti i postupaka; te
- Kroz samu turističku aktivnost kao uzročnika ekoloških problema.

Putovanje postaje sve brže i lakše te su danas dostupne i najudaljenije destinacije. U zemljama EU-e turizam je jedna od najvažnijih socijalnih i ekonomskih aktivnosti, koja zapošljava više od sedam milijuna ljudi. U posljednjih dvadesetak godina turizam se, u pozitivnom i negativnom smislu, razvio u važan činitelj održivog razvoja. U EU-i turizam predstavlja jedan od najvećih gospodarskih sektora sa 9% zaposlenih i 9% sudjelovanja u potrošnji. Također, on je jedan od pet najvećih izvoznika u 83% svih zemalja svijeta i glavni izvor devizne zarade u gotovo 38% zemalja, pa ima jednu od glavnih uloga u

gospodarstvu mnogih zemalja, kao izvor zapošljavanja. Prema predviđanjima WTO-a broj dolazaka turista u Europu bit će udvostručen do 2020. godine i iznositi će 720 milijuna.⁶⁴ Ovakav očekivani razvoj podrazumijeva ozbiljan rizik za životnu sredinu i blagostanje stanovništva, ali i za turizam kao industriju.

Turizam je najviše zainteresiran za održivost prirodnih i kulturno-povijesnih resursa, jer su oni temelji njegovog razvoja, pa valja inzistirati na održivu razvoju. Konceptija održivog razvoja turizma uvjetuje zaštitu i održivost svih turističkih resursa, a temelji se na zadovoljenju potreba sadašnjih, ali i budućih naraštaja. Mnoštvo je čimbenika koji izravno ili neizravno utječu na održivost turizma, primjerice: ljudi, turisti, zaposleni u turizmu, turističke tvrtke, tvrtke povezane s turističkom djelatnošću, javne službe, tijela državne i lokalne (samo)uprave, lokalno stanovništvo i drugi. Održiv razvoj turizma pretpostavlja razvojne procese dugoročno usmjerene na povećanu ekološku odgovornost i socijalnu toleranciju. U središtu se nalazi *čarobna peterokutna piramida*, a svih pet vršnih točaka održivog razvoja turizma imaju dugoročno usmjerenje. Ključne su točke ciljnog sustava:⁶⁵

- **Materijalno blagostanje** (dohodak, stvaranje vrijednosti, smanjenje dispariteta, i slično);
- **Subjektivno dobar osjećaj** (samosvojnost, sloboda, samoostvarenje, kulturni identitet, adaptabilnost i slično);
- **Zadovoljstvo gostiju** (optimalno zadovoljenje različitih potreba gostiju, njihovo segmentiranje i slično);
- **Zaštita prirode i resursa** (različitost krajobraza, flore i faune, zaštita resursa i slično); te
- **Kulturna raznolikost** (kulturno stvaranje, njegovanje domaće kulture, zaštita kulturnih dobara, gostoljubivost i slično).

⁶⁴ Više vidjeti na:

http://www.ekoplan.gov.rs/odrzivi_turizam78_c52_content.htm

⁶⁵ Müller, H.: Turizam i ekologija, Masmedia, Zagreb, 2004. str. 44.

⁶³ Müller, H.: Turizam i ekologija, Masmedia, Zagreb, 2004. str. 210.-211.

Održivi je razvoj potaknut identificiranjem problema kojega je uzrokovao razvoj turizma kroz neželjene ekološke, socijalne i kulturne posljedice, a podrška je uslij edila zbog koncepta koji počiva na stabilnim i dugoročno razvojnim temeljima. Uspostavljanje održivog razvoja postavlja temelje kontinuiranog i dugoročnog procesa i stalno nadgledanje rezultata i posljedica. Indikatori održivog razvoja zapravo su alati za monitoring i kontrolu turističkog razvoja destinacije, u što se WTO uključio još 1993. godine, a 2004. predstavio je Vodič za nadgledanje održivosti razvoja destinacije.⁶⁶

Sukladno tomu, održivi razvoj turizma mora omogućiti optimalno korištenje prostornih resursa, kao ključne sastavnice turističkog razvoja, poštovati socio-kulturnu autentičnost prostora, očuvati kulturno naslijeđe i tradicionalne vrijednosti, osigurati dugoročan ekonomski prosperitet te osigurati socio-ekonomske dobrobiti svim zainteresiranim stranama.

Etika i društvena odgovornost temelji su svake, pa tako i turističke održivosti. Održivost započinje planom smjernica razvoja koje će svim zainteresiranim sudionicima precizirati dinamiku razvoja destinacije, implementaciju plana glede prihvaćanja obaveza i odgovornosti svakog pojedinog subjekta te naglasiti potrebu suradnje privatnog i javnog sektora. Zajednice-domaćini moraju ostvariti korist od turizma ako se želi da turizam bude dugoročno održiv.⁶⁷

Temeljna je okosnica razvoja turizma krajobraz i priroda, kulturni identitet regije i povijesno naslijeđe, gostoprimstvo stanovništva, a zaštita okoliša strateški je činitelj uspjeha. Istodobno, nužna je tržišna orijentacija svih subjekata, sudjelovanje domaćeg stanovništva, poboljšanje kakvoće življenja te savjesnog i odgovornog korištenja svih resursa. Posljednjih su godina na međunarodnoj razini na vrh dnevnog reda došli problemi okoliša, globalne klimatske promjene,

uništavanje ozonskog omotača, uništavanje šuma, izumiranje vrsta, erozija tla, širenje pustinja, kisele kiše, otrovni otpad, zagađivanje vode i buka. Svi su ti problemi međunarodno značajni, a dodiruju i sve aspekte turizma. Malo je industrija gdje se međusobna ovisnost između fizičkog okoliša i ekonomskih aktivnosti toliko jasno vidi.

Iako je povezanost turizma i okoliša predmet zanimanja još od sredine šezdesetih godina prošloga stoljeća, tek koncem milenija okoliš je došao u središte pozornosti, a problem ekološke održivosti turizma počeo se ozbiljno razmatrati. Glavni izazov u 21. stoljeću bit će otkriti na koji način razvoj održivog turizma može pridonijeti razvoju održivosti globalnog gospodarstva, spajajući potrebu zdravog gospodarskog razvoja i zaštitu prirodnih resursa, potrebu za analiziranjem kompromisa između domaćeg kulturnog integriteta i koristi od zapošljavanja te potrebu za razumijevanjem utjecaja klimatskih promjena na glavna turistička područja morske obale. Budućnost fizičkog okoliša i ekološka problematika postaviti će pred turističke marketere sljedeće izazove:⁶⁸

- **Klimatske promjene:** Globalni klimatski uvjeti postaju sve nestabilniji, uz sve češće ekstremne temperature, razdoblja suša i oluja. Iako su to dugoročni problemi za destinacije koje su se reklamirale blagošću i pouzdanošću klijenata, sve veća preciznost predviđanje vremena omogućit će veću osjetljivost na problem vremena te omogućiti planiranje putovanja ovisno o vremenu.
- **Energetska politika:** Sve turističke aktivnosti povezane su s potrošnjom energije, pa u idućem desetljeću dobra energetska politika bit će sastavnica dobre turističke politike (povećana energetska učinkovitost, mogućnost opskrbe poput solarne energije te poticanje na prijelazne tehnologije).
- **Zdravlje i sigurnost:** Promjene u fizičkom okolišu mogu biti opasne za turiste, a to kod potrošača mijenja percepciju u određenih destinacija i oblika odmora. Plavo-zelene alge ili najezda

⁶⁶ Više vidjeti na: http://www.world-tourism.org/code_ethics/eng.html ili http://www.world-tourism.org/frameset/frame_sustainable.html

⁶⁷ Program za Razvoj Ujedinjenih naroda: Studija održivog turizma i eliminacije siromaštva, Izvješće Sektoru za međunarodni razvoj, Deloitte & Touche, IIED, ODI, travanj 1999. str. 20.

⁶⁸ Više vidjeti u Moutinho, L.: Strateški menadžment u turizmu, Masmedia, Zagreb, 2005. str. 46-49.

meduza u Sredozemlju odbit će ljubitelje odmora na plaži. Povećana razina ultraljubičastog zračenja u Australiji zbog oštećenja ozonskog omotača ležanje na plaži čini znatno opasnijim nego prije. Velika zagađenost zraka mogla bi odvratiti turiste od šetnje gradovima poput Los Angelesa, Tokija ili Mexico Cityja.

- **Razvoj seoskih područja:** U mnogim seoskim područjima turizam je jedna od nekoliko industrija koje bilježe rast, međutim, iako se turizam obično drži jednim od prihvatljivijih oblika razvoja za ruralne zemlje i destinacije, može doći do sukoba između interesa turizma i onih koji nastoje sačuvati seoske običaje i obrazac korištenja zemljišta.

Percepcija održivog razvoja zajednice (turista, dobavljača, zaposlenih i drugih) usko je fokusirana na ekološke probleme. Međutim, turizam povećava rizike od prirodnih katastrofa (požari, zagađenja tla i voda, uništavanja vegetacije, vandalski odnos prema kulturnoj i povijesnoj baštini i slično). Osim toga, turizam je sudionik i pokretač još mnoštva sukoba, primjerice: podvojenost između prirodnog jedinstva i čovjeka, bespravna gradnja objekata i neplanska urbanizacija, narušavanje izvornosti i samodovoljnosti seoskih i gradskih sredina, stvaranje problema u prometu i slično. Promatrajući turizam kao pokretača prirodnih i ekoloških sukoba, polazeći od veličine i stupnja okupacije prostora, D. Alfier razlikuje tri skupine negativnih posljedica masovnog turizma na prirodu i okoliš:⁶⁹

- **Ekspanzivni oblici turizma:** Zahtijevaju okupaciju velikog prostora (primjerice, kamping i autokamping, stacionirani i pokretni karavaning, nautički turizam, mototurizam, avio-turizam te ladanjski turizam);
- **Agresivni oblici turizma:** Dolasci većeg broja turista u nepristupačna i zaštićena područja (primjerice, kampiranje, nautički kamping, ribolov i lov nedopuštenim sredstvima u nedopušteno vrijeme na zabranjenim lokacijama te podmorska

istraživanja i krađa prirodnog biološkog i arheološkog blaga); te

- **Destruktivni oblici turizma:** Sve oblici turizma koji zahtijevaju gradnju vlastite infrastrukture koja potpuno zauzima i preobražava prirodni prostor.

Kada turizam nije bio masovna pojava, odnos turizma i prirode karakterizirala je bezopasnost, jednostavnost i čistoća. Iako jako kratke povijesti, turizam se od individualnog transformirao u masovni, od stacioniranog u mobilni. Pasivno podvrgavanje prirodi i njezinoj privlačnosti zamijenila je višedimenzionalnost turističke ponude te zahtjev za dinamičnošću potreba heterogenih turističkih skupina koje ostavljaju vidljive posljedice svog boravka u mjestu odmaranja. Današnji turizam karakteriziraju povremene ili stalne migracije te izgradnja, čest o i neprimjerenih objekata na ugroženim ili uzurpiranim prostorima, što ima negativan utjecaj na potrebe i zakone eko-sustava, uzrokujući kolaps prirodne ravnoteže.

U slobodnom vremenu i turizmu danas se prirodi pridaje veliko značenje, prije svega zbog njezine funkcije blagostanja i odmora. Priroda ima veliku vrijednost u kontekstu provođenja odmora. Priroda je uz to baza i kulisa za aktivnosti u slobodno vrijeme i u vrijeme godišnjeg odmora. U vodama se može kupati, plivati, roniti, daskati i slično. Brežuljci i gore pružaju mogućnosti za pješačenje, skijanje, planinarenje, vožnju brdskim biciklima, letenje paragliderima i zmajevima i još mnogo toga. Slojevite posljedice turističkih aktivnosti možemo podijeliti u četiri kategorije, i to:

1. Mehanički učinci (zbijanje, otvrdnjavanje gornjeg sloja i erozija tla kao i uništenje vegetacije);
2. Intenzivno korištenje površina (trošenje površina i promjena izgleda krajobraza);
3. Unos štetnih tvari u zrak, zemlju i vodu (sagorijevanje pogonskih goriva, isparavanje otapala ili curenje kemijskih sredstava, otpad);
4. Ometajući učinci (buka ili smrad).⁷⁰

⁶⁹ Alfier, D.: Turizam - izbor radova, Institut za turizam, Zagreb, 1994.

⁷⁰ Više vidjeti u: Müller, H.: Turizam i ekologija, Masmedia, Zagreb, 2004. str. 19.-22.

Veliko značenje prirode za slobodno vrijeme i turizam daje povratnim učincima još veću težinu. Štetan učinak na okoliš smanjuje vrijednost prirode kao atrakcije i mjesta za odmor. Razlika u atraktivnosti okoliša u polazištu i odredištu turista smanjuje se zbog njegove devastacije, neprimjerene gradnje te zbog zagađenja bukom ili onečišćenja voda, pa turističke destinacije počinju sve više sličiti gradovima iz kojih dolaze turisti. Takvi ekološki učinci imaju ekonomske implikacije jer dolazi do smanjenja atraktivnosti zbog štetnih učinaka na okoliš, što dovodi do jeftinijih i manje unosnih oblika turizma, pa se gubitak lukrativnosti pokušava kompenzirati povećanjem prometa. Izlazak iz ovog začaranog kruga iznimno je težak, pa se u ovom kontekstu često kaže da turizam uništava turizam.

Turizam ima i mnoštvo nevidljivih ili prikrivenih negativnih utjecaja na društvenu sredinu, s time što se utjecaji turizma na prirodnu sredinu (u središtu je pozornosti čovjek kao biološko biće) bitno razlikuju od njegovog utjecaja na društvenu sredinu (u središtu je pozornosti čovjek kao društveno biće). Naime, danas se često raspravlja o socijalnoj agresiji, patološkim, pa i kriminogenim pojavama koje se razvijaju zbog mentaliteta imitiranja tuđih vrijednosnih sustava, što dovodi do razvoja kompleksa inferiornosti vlastitih turističkih sastavnica, do gušenja autohtonih običaja i vrijednosti te postavljanja na tron uvezene kulture.

Turistička je industrija u stalnom usponu i ima veliku ulogu na putu prema održivom razvoju, pa od prije nekoliko godina veli ke turističke tvrtke propagiraju ekoturizam ili tzv. meki turizam. No, ne smijemo zaboraviti činjenicu da u razvijenim zemljama sve više dolazi do porasta nekih turističkih trendova, neovisno o socijalnoj ili ekonomskoj situaciji. Riječ je o sveprisutnom trendu prema dalekim putovanjima i krstarenju. Međutim, granice opterećenja egzotičnih mjesta koja su naj češći cilj takvih putovanja i krstarenja jako su niske, jer dolazi do gubitka plaža zbog erozije i poplava, zagađenja izvora pitke vode, povećanja stresa ekosustava, oštećenja infrastrukture izazvanog tropskim olujama i velikog gubitka prirodnih staništa, što znači prijetnju održanju turizma na mnogim malim otocima.

Veliku dobit ostvaruju agencije koje u svoje aranžmane uključuju krstarenja. Lijepa plaža i otoci zemalja *trećeg svijeta* uglavnom ostaju samo stovarišta smeća koje se izbacuje s velikih brodova. Prijevoz, noćenje i prehrana najveći su dio izdataka za svakog turista. Kod krstarenja ovaj dio prihoda gotovo 100% ostaje u rukama agencija koje organiziraju putovanja. Njihovi se brodovi sidre noću i rano napuštaju luke. Gospodarstvo tih *otoka snova* pokraj kojih prolaze brodovi te plaže Kariba, Sredozemlja i Indijskog oceana profitiraju samo od kratkih izleta tijekom kojih se organiziraju mali obroci i korištenje usluga prostitutki. No, neki organizatori krstarenja ne dopuštaju ni ovaj mini mum zarade zemljama kroz koje prolaze te se već dulje vrijeme i na samom brodu mogu dobiti takve usluge.

Za zemlje kroz koje se putuje na krstarenju, jedini izvor zarade ostaju pristojbe koje se plaćaju na ulazu u njihove luke. No, na sreću turističke industrije koja organizira ovakva krstarenja nisu sve zemlje uvele pristojbe, pa su veliki turističkim tvrtkama omiljene one u čije se luke može usidriti bez plaćanja ikakvih naknada. Neke tvrtke koje organiziraju krstarenje čak više i ne posjećuju zemlje duž obale, već koriste vlastite *otoke iz snova* (primjerice, uz Bahame se nalazi privatni otok Salt Cay koji dijele tri tvrtke i posjećuju ga u različitim danima i daju mu imena koja odgovaraju njihovim promidžbenim ciljevima). Takvi primjeri pokazuju da se turizam baš ne razvija u pravcu održivog razvoja, pri čemu valja spomenuti i problematične grane turizma, kao što su golf-turizam ili seksturizam.

Kvaliteta putovanja pretpostavlja i pokušaj da gosti budu prihvaćeni i dobrodošli, što je jedno od novijih poslovnih pravila najvećeg njemačkog turoperatora (TUI-a) koje postaje sve više i geslo ukupnog poslovanja. Sve se to odvija na temelju zacrtane formule: destinacija + okoliš = ugodan odmor. Povećana odgovornost prema okolišu postaje, uostalom, jedna od središnjih tema uopće, a napose u turističkoj industriji. Razlog je jednostavan: u svijetu turizma svima je jasno da se ne smije sjeći grana na kojoj se sjedi. Zapravo, nijedan drugi sektor nije u tolikoj mjeri ovisan o čistoj vodi i plažama, čistom zraku i nedirnutoj prirodi kao što je to slučaj s turizmom.

Primjerice, ekološki orijentiran marketinški splet za turooperatore obuhvaća sljedeće aspekte marketinškog miksa (spleta):⁷¹

- **Proizvod:** U okviru politike proizvoda postavljaju se minimalni ekološki zahtjevi svim lokalnim davateljima usluga, kao i izbor prijevoznih sredstava koja štede resurse i ne proizvode znatnije emisije ispušnih plinova. Za segment ekološki svjesnih gostiju nameće se uvođenje posebnih eko-putovanja.
- **Cijena:** Preporuke za ekološki orijentiranu politiku cijena osobito su teške, ali, ipak, mješovite kalkulacije u korist ekoloških proizvoda ili preferirane naknade za zbrinjavanje smeća ili preventivne zaštitne naknade mogu znatno utjecati na ponašanje kupaca.
- **Komunikacija:** Politika komunikacija proširena za ekološke informacije ima veliko značenje, što ima za cilj omogućiti ekološki svjesnim gosti ma realizirati svoja uvjerenja (primjerice, informacije o štetnom učinku na okoliš uslijed putovanja, o stanju okoliša u određitu, kao i o kulturi i običajima u određitim uz odgovarajuće upute turistima o ponašanju i slično).
- **Distribucija:** U okviru ekološki orijentiranog marketinškog spleta, distribucijska politika ima podređenu ulogu. Riječ je o (uredskim) ekološkim poboljšanjima u filijalama, o sustavi ma rezervacije koji štede resurse, o putnoj dokumentaciji obzirnoj prema okolišu i o ekološkim mjerama pri distribuciji kataloga.

Logično je da su turizam i zaštita okoliša prirodni saveznici. To se ne čuje samo iz redova turističkih radnika, već i ekologa koji očekuju da se kroz razvoj turizma i njegovo buduće značenje osigura zaštitu prirode i okoliša. Puno je primjera koji u praksi pokazuju kako turizam u nekim destinacijama pridonosi primjerenom korištenju prirodnih resursa. To uspijeva uglavnom tamo gdje još postoji nedirnuta priroda (krajobrazi, flora i fauna) kao atraktivnost za turiste, što u svakom

slučaju predstavlja daleko bolju platformu za kvalitetu življenja domaćeg stanovništva nego što je to slučaj s uništenim prirodnim resursima kroz prihvaćanje tradicionalnih gospodarskih djelatnosti. Nezamjenjiv je i obol turizma očuvanju i sigurnosti kulturnog nasljeđa u pojedinim zemljama i destinacijama.

Usprkos spoznajama o svemu tome, valja stalno upozoravati na opasnosti koje sa sobom nosi dinamični razvoj, što se odnosi na povećanje zagađenja tla, zraka i vode, ali i na socio-kulturne posljedice. Iako turizam osjetno manje zagađuje okoliš od nekih drugih gospodarskih aktivnosti, turistički djelatnici snose povećanu društvenu odgovornost da se sva ta zagađenja pokušaju svesti na najmanju moguću mjeru. Posljedice su jasne: mobilnost i boravak gostiju u određenim destinacijama moraju se ubuduće, kada je riječ o stvaranju i uklanjanju određenog otpada, još bolje organizirati, i to glede bolje zaštite okoliša, ali i veće učinkovitosti na području energije i očuvanja resursa.

Također, inovativnost je dokaz sposobnosti razvoja svake djelatnosti, pa tako i turističke. No, valja se zapitati kolika je inovativna snaga turizma u usporedbi, recimo, s informacijskim tehnologijama, telekomunikacijama ili biotehnologijom. Ujedinjeni su narodi, primjerice, 2002. proglasili godinom eko-turizma, a 2005. godinom korporacijske društvene odgovornosti. Međutim, pitanje je može li WTO uopće predložiti osmišljenu dugoročnu koncepciju do 2020. godine ili do konca 21. stoljeća, ili pak imaju li turističke tvrtke i radnici čvrstu viziju što žele postići? Još je važnije pitanje kako to postići? Zato, u nastavku ćemo predočiti ček-listu za ekološki odgovorne turističke tvrtke.⁷²

- **Gradnja:** Koristiti domaći i prirodni građevinski materijal, ne koristiti drvo iz tropskih šuma, angažirati regionalne građevinare, optimizirati izolaciju, koristiti sunčevu energiju (i pasivno: položaj prozora), eliminirati buku (zasadi duž ulice), pročelja i potporne zidove ozeleniti penjačicama, zasaditi vrtove u skladu s lokacijom.

⁷¹ Više vidjeti u: Müller, H.: Turizam i ekologija, Masmedia, Zagreb, 2004. str. 180.-181.

⁷² Više vidjeti u: Isto, str. 189.-191.

- **Unutrašnje uređenje:** Opremiti unutrašnjost prirodnim materijalima (tekstil, drvo), koristiti kuhinje i aparate koji štede energiju, koristiti štedljivu rasvjetu, odvojiti pušačke i nepušačke zone, odreći se nepotrebnog luksuza.
- **Opskrba energijom:** Predvidjeti dugoročni energetska koncept, optimizirati povrat topline, koristiti alternativne izvore energije, zagrijavati vodu solarnom energijom, predvidjeti štedljiv i neškodljiv sustav grijanja te regulatore topline i svjetla za svaku prostoriju, redovito održavati grijanje i tehničke aparate, objaviti upute za štednju energije za goste i suradnike.
- **Opskrba vodom:** Predvidjeti dugoročni koncept štednje vode, smanjiti potrošnju vode (primjerice, regulatorima protoka u slavina, tipkama za smanjeno ispiranje u WC-ima), redovito održavati sanitarne uređaje, objaviti upute o štednji vode za goste i suradnike.
- **Zbrinjavanje otpada:** U nabavi preferirati proizvode s manje ambalaže, odreći se jednokratne ambalaže, zapakiranih porcija, folija, plastičnih vrećica, smanjiti otpad sortiranjem smeća, osigurati reciklažu sapuna, odnosno koristiti tekući sapun, objaviti upute o smanjenju otpada za goste i suradnike.
- **Hrana i piće:** Preferirati regionalne namirnice, nabavljene izravno od seljaka, namirnice iz biološkog uzgoja, obrađivati vlastiti vrt za povrće i začinsko bilje, orijentirati se na sezonsku ponudu ribe, uvrstiti biološka i vegetarijanska jela te regionalna pića, informirati suradnike o zdravoj, prirodnoj hrani.
- **Hotelske sobe:** Educirati osoblje o ekološki neškodljivim sredstvima za čišćenje, dosljedno koristiti razgrađiva sredstva za pranje i čišćenje, mijenjati posteljinu tek na zahtjev gosta.
- **Programi za slobodno vrijeme:** Propagirati ekološka prijevozna sredstva, nuditi neškodljive aktivnosti u prirodi, omogućiti ekskurzije sa stručnim vodičima, organizirati transfer od kolodvora solarnim automobilom, poticati

sudjelovanje gostiju u radovima u vrtu i u šumi, dati savjete za odmor u prirodi.

- **Posloводство:** Angažirati ekološki tim ili povjerenika za okoliš, poslovati s ekološki osviještenim tvrtkama, uvažavati nove ekološke spoznaje, poticati ekološke inovacije, animirati suradnike na odgovorno i ekološki svjesno postupanje, u udrugama se zalagati za povećanu ekološku odgovornost, sastavljati ekološke, odnosno energetske bilance, dosljedno koristiti reciklirani papir, odgovornost prema okolišu koristiti kao prodajni argument, pri formiranju cijena uzimati u obzir ekološku neškodljivost boravka u destinaciji.

Kada je riječ o načelima održivog turističkog razvoja, strategijske turističke elaboracije u focus svojih promišljanja stavljaju razvoj vrsne turističke ponude i povećanje konkurentnosti na ciljnim emitivnim tržištima, pa bi održivi razvoj turizma morao omogućavati kratkoročnu i dugoročnu ravnotežu te stvarati vrijednost za sve tržišne sudionike, pri čemu se akteri na svim razinama moraju ponašati sukladno načelima održiva razvoja. Dakle, održivost pridonosi podizanju konkurentnosti nacionalne turističke ponude, što pretpostavlja drukčija strategijska opredjeljenja.⁷³

Za ispunjenje takvih ciljeva, odnosno postizanje dugoročne održivosti razvoja turizma i njegove konkurentnosti, nužno je sljedeće (prilagođeno i dopunjeno):⁷⁴

- Prepoznavanje i zadovoljenje potreba pojedinih segmenata turista, glede svih odrednica potražnje (količina, vrsnoća, prostor, vrijeme i cijene), jer će u protivnom negativne implikacije osobnog doživljaja turisti podijeliti sa svima iz svog okruženja, što može štetiti imidžu turističkog odredišta;

⁷³ Skupina autora: Strategije razvoja i marketinga turizma na području Knina, Europska unija, Grad Knin, Hrvatska turistička zajednica, TZ Grada Knina, Knin-Split, 2007. str. 31.-32. Isto, str. 187.-189.

⁷⁴ Strategija razvoja hrvatskog turizma do 2010. godine – finalna verzija, Republika Hrvatska, Ministarstvo turizma, Zagreb, 2003. str. 16.

- Stvaranje političkog, ekonomskog i pravnog okvira za razvoj kvalitetne, inovativne i turističkim trendovima primjerene turističke ponude koja će povećati konkurentnost ukupnog, kao i pojedinih sastavnica nacionalnog turističkog proizvoda na ciljnim emitivnim tržištima te tržištima kapitalnih turističkih investicija;
- Osiguranje preduvjeta za profitabilno poslovanje tvrtki, jer pozitivna poslovna klima stvara preduvjete za dolazak novih investitora i budući razvoj turizma;
- Formiranje otvorenog i konkurentnog tržišta, eliminacija razvojnih prepreka prilagođavanjem zakonske regulative, smanjivanje poreza u djelatnostima vezanim uz turizam te financiranje poticajnih i inovativnih turističkih projekata;
- Ulaganje u zaštitu i obnovu svih prirodnih bogatstava kao primarnog resursa, donošenje prostornog plana razvoja turizma utemeljenog na načelima održivog razvoja i implementaciji prostornih i ekoloških standarda, a za to je nužna suradnja i koordinacija na nacionalnoj, regionalnoj i lokalnoj razini;
- Prepoznavanje i poštivanje kulturnih vrijednosti i različitosti turističkih odredišta i njihovih stanovnika koji imaju izravne koristi od razvoja turizma, jer je njihov odnos prema turizmu i turistima vitalan za dojam koji zemlja ostavlja te utječe na zadovoljstvo gostiju i ukupnu razinu koristi od turizma;
- Povećanje ulaganja u edukaciju, odnosno u obrazovanje i trening zaposlenih u turizmu na svim razinama, zbog osobita značaja osobnog kontakta s gostima te nasušne potrebe za educiranim menadžmentom; te
- Osiguranje kontinuirane aktivne uloge države koja, kroz razvoj infrastrukture, donošenje primjerene zakonske regulative i slično, uvelike utječe na turistički potencijal države i konkurentnost, od čega ima dugoročno velike koristi.

Znači, valja uspostaviti ravnotežu odnosa, potreba i ciljeva različitih sudionika turističkog tržišta jer će se samo tako stvoriti pretpostavke za stabilan i

dugoročno održiv turistički razvoj. S obzirom na globalne ekološke, socijalne i gospodarske izazove međunarodna je zajednica odredila okvire osiguranja održiva razvoja koje je WTO prilagodio održivom turističkom razvoju konstatirajući:⁷⁵

*Održivi razvoj turizma u obzir uzima potrebe današnjih turista i turističkih destinacija, no također štiti i poboljšava razvojni potencijal za budućnost. Svi se resursi smiju koristiti ti samo u toj mjeri u kojoj su zadovoljeni ekonomski, socijalni i estetski zahtjevi svih sudionika na turističkom tržištu.*⁷⁶

Inače, primjena načela održivog razvoja turizma na nacionalnoj i regionalnoj razini pretpostavlja:

- Planiranje i upravljanje turizmom na svim razinama valja usmjeriti prema primjerenom korištenju resursa u turizmu;
- Konceptija održivog razvoja ne smije se shvaćati *antirazvojn*om odnose i na turizam;
- Konceptiju održivog razvoja valja ugraditi u dugoročni razvoj turizma;
- Upravljanje održivim razvojem turizma valja voditi računa o zaštiti okoliša, ali i o ekonomskim, društvenim, kulturnim, političkim i drugim aspektima;
- Svi zainteresirani subjekti na svim razinama trebaju biti uključeni u donošenje odluka o održivom razvoju;
- Tvrtke trebaju iskoristiti tržišne prednosti primjene održivog razvoja u svom poslovanju;
- Zbog mogućih sukoba zainteresiranih subjekata u korištenju resursa, nužni su ustupci i kompromisi;
- U ocjeni koristi i troškova održivog razvoja turizma valja uvažavati sve subjekte koji imaju utjecaj na održivi razvoj i slično.

⁷⁵ Isto, str. 17.

⁷⁶ Smolčić Jurdana, Dora.: Prednosti i ograničenja primjene koncepcije održivog razvoja turizma (doktorska disertacija), Ekonomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2003.

4. ZAKLJUČAK

Pod održivim turizmom podrazumijevamo svaki vid turizma koji trajno pridonosi zaštiti životne sredine, socijalnog i ekonomskog integriteta i unapređivanju prirodnih, stvorenih i kulturnih vrijednosti. Ključno je pitanje kako održivi razvoj primijeniti u svim turističkim aktivnostima, od masovnog, do turizma u prirodi i specijalnih vidova turizma. Nužno je identificirati pogreške koje su dovele do degradacije turističkih odredišta širom svijeta zbog nekontroliranog razvoja turizma te osmisliti razvoj čiji će utjecaj na životnu sredinu i okoliš biti znatno korigiran. Valja omogućiti ljudima uživanje i stjecanje znanja o prirodnim, povijesnim i kulturnim obilježjima okruženja, uz očuvanje integriteta mjesta te poticanje ekonomskog razvoja i dobrobiti lokalne zajednice. Održivi turizam obuhvaća sve gospodarske segmente, uz smanjenje utjecaja turističkog prometa na životnu sredinu i okoliš, osobito smanjenje korištenja neobnovljivih resursa.

S porastom slobodna vremena, zarade i modnih trendova, 180 milijuna Europljana ide na odmor svake godine. Avanturistički duh sve je uočljiviiji kod suvremenih turista, kao i potražnja za aktivnostima u prirodi te kulturnim i rekreacijskim sadržajima. Većina turista izbjegava destinacije s narušenom životnom sredinom, pa se pomiču prema istočnom Sredozemlju i središnjoj i istočnoj Europi. Kako bi se postigao razvoj održivog turizma, nužan je integralni pristup njegovom planiranju i upravljanju, što je zahtjevna poslovna disciplina. To je više od pukog zelenog plana i traži povezivanje društvenih, ekonomskih, kulturnih i ekoloških aspekata, s pogledom na kvalitetu života cjelokupnog stanovništva. Održivi turizam prvenstveno zagovara svaku vrstu turističke djelatnosti usklađenu s održavanjem zaštićenih resursa te prirodne i kulturne i/ili izgrađene baštine.

Održivost je pri mjenjiva na sve turističke aktivnosti, uključujući konvencionalne (tradicionalne) i alternativne oblike turizma. Održivost je danas krovni model za turističku zajednicu, a kao razvojni model destinacija koje traže svoje mjesto na tržištu, drži se nekompatibilnim s razvojem masovnog turizma. Iako i on rezultira

ekonomskim koristima, degradacija prostora i socio-kulturnog miljea koje on uvjetuje, neprihvatljivi su lokalnom stanovništvu i zajednici. Održivost se nametnula i kao korektivna mjera te u mnogim slučajevima (primjerice, Baleari, Španjolska) znači drukčiju upotrebu istog sredstva.

Održivi turizam nudi nove mogućnosti subjektima lokalne zajednice, izbjegava se zamjena ekoloških ciljeva za kratkoročni ekonomski rast, zalaže se za trajne vrijednosti turističkog razvoja određenog područja i slično, a opipljive se koristi prenose i na buduće naraštaje. Održivost je prekretnica u smjeru podržavanja razvoja koji se predstavlja kroz dosad najuspješniji model provedbe, kroz Agendu 21, odnosno Lokalne Agende 21, a njezino geslo (*misli globalno, djeluj lokalno*) paradigam je današnjice. O zaštiti resursa trebaju skrbiti sve institucije, a ne samo turističke, jer će i to dovesti do usmjeravanja turizma s masovnog na kvalitetni koji pruža dobar odnos vrijednosti za novac.

LITERATURA

- Alfier, D.: Turizam - izbor radova, Institut za turizam, Zagreb, 1994.
- Carić, H. (preveo, prilagodio i uredio): Održivi turizam u deset koraka: planiranje održivog turizma zasnovanog na baštini i prirodnom nasljeđu: priručnik za razvijanje i upravljanje turističkim regijama, destinacijama i proizvodima, Institut za turizam i Odraz - Zajednica za održivi razvoj, Zagreb, 2006.
- Debeljak, H.: Rječnik pojmova poslove etike, u Skupina autora (urednik Kristijan Krkač):
- Uvod u poslovnu etiku i korporacijsku društvenu odgovornost, ZŠEM i Mate, Zagreb, 2007.
- Ecovast – Strategija za ruralnu Europu, 1988.
- IPCC (Intergovernmental Panel on Climate Change) u izvješću: Aviation and the Global Atmosphere iz 1999. godine.
- Moutinho, L.: Strateški menadžment u turizmu, Masmedia, Zagreb, 2005.
- Müller, H.: Turizam i ekologija, Masmedia, Zagreb, 2004.

- Mušura, A.: Korporacijska društvena odgovornost i održivi razvoj, u Skupina autora (urednik Kristijan Krkač): Uvod u poslovnu etiku i korporacijsku društvenu odgovornost, ZŠEM i Mate,
- Program za Razvoj Ujedinjenih naroda: Studija održivog turizma i eliminacije siromaštva,
- Izvješće Sektoru za međunarodni razvoj, Deloitte & Touche, IIED, ODI, travanj 1999.
- Skupina autora (urednici: B. Vukonić i N. Čavlek): Rječnik turizma, Masmedia, Zagreb, 2001.
- Skupina autora: (stručni redaktor i glavni urednik Oskar P. Springer): Ekološki leksikon, Ministarstvo zaštite okoliša i prostornog uređenja i Barbat, Zagreb, 2001.
- Skupina autora: Strategije razvoja i marketinga turizma na području Knina, Europska unija,
- Grad Knin, Hrvatska turistička zajednica, Turistička zajednica Grada Knina, Knin-Split, 2007.
- Smolčić Jurdana, D.: Prednosti i ograničenja primjene koncepcije održivog razvoja turizma (doktorska disertacija), Ekonomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2003.
- Strategija razvoja hrvatskog turizma do 2010. godine – finalna verzija, Republika Hrvatska, Ministarstvo turizma, Zagreb, 2003.
- Travis, A.S.: Ekoturizam ili održivi ruralni turizam: prednost imaju alternativna rješenja, Turizam, 48/2000. br. 4. str. 365.-372.
- Vujić, V. (redaktor): Održivi razvoj turizma, Fakultet za turistički i hotelski menadžment, Opatija, 2005.
- Weber, S.: Marketing destinacije u funkciji održivog razvitka turizma, Zbornik radova sa znanstvenog skupa Prema održivom razvitku turizma u Hrvatskoj, Institut za turizam, Zagreb, 1994.
- Žuvela, I.: Ekološki aspekti održivog razvoja jadranskog turizma, Pomorski zbornik, 34/1996. str. 87.-109.

INTERNET

- <http://fijet-croatia.com/?link=44>
- <http://mojcvijet.hr/content/view/166/73/>
- http://www.dadalos.org/nachhaltigkeit_hr/grundkurs_1.htm
- http://www.efgz.hr/...//Održivi_razvoj_turizma_i_osnove_turističke_politike.ppt
- http://www.ekoplan.gov.rs/odrzivi_turizam-78_c52_content.htm
- <http://www.eol.hr/mertin/odrednice.htm>
- http://www.flaks.hr/index.php?option=com_content&task=view&id=958Itemid=72
- <http://www.germanwatch.org/rio/c7-aviad.htm>
- <http://www.tourismconcern.org.uk>
- <http://www.world.tourism.org/sustainable/conceptslum>
- http://www.worldtourism.org/code_ethics/eng.html
- http://www.world-tourism.org/frameset/frame_sustainable.html